

MƏLİHƏ ƏSƏDOVA
Bakı Slavyan Universiteti
melihe78@mail.ru

**QƏRB QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ
FRAZEOLOGİZMLƏRİN FORMALAŞMASINDA
SOMATİZMLƏRİN ROLU**

Açar sözlər: Azərbaycan dili, dialektik frazeoloji somatizmlər, frazeologizmlərin təsviri.

Ключевые слова: азербайджанский язык, диалектические фразеологические соматизмы, описания фразеологизмов.

Key words: Azerbaijani language, dialectic phraseological somatisms, descriptions of phraseological units.

Müasir dilçiliyin ən çox tədqiq olunan mövzularından biri sabit söz birləşmələridir. Onlar lüğət tərkibini zənginləşdirməklə yanaşı, həm də yüksək məlumat tutumuna malik dik vahidləri kimi də diqqət mərkəzindədirlər. “Frazeoloji vahidlər ən mürəkkəb dilçilik vahidləridir. Onların mürəkkəbliyi təkcə çoxkomponentliliklə deyil, həm də sintaktik modellərin semantik və mənaçoxcəhətliliyi, müxtəlif fikirlərin emosionallığını, ekspressivliyini artırmaq qabiliyyəti ilə ölçülür. Frazeoloji vahidlərin bu göstərilən özəllikləri onların tiplərini, həmin tiplərin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini öyrənməyi tələb edir”. [13 s. 135]. Qərb qrupu dialekt və şivələrindən toplanmış sabit söz birləşmələri çox zəngin leksik tərkibə malikdirlər. Biz bu birləşmələrin komponentlərinə görə təhlil edən zaman onların formalaşmasında somatizmlərin, sayların, olmaq, etmək, baxmaq və s. kimi feillərin fəal olduğunu gördük və bu komponentlərə görə də tədqiq edilən dialekt və şivələrdə sabit söz birləşmələrinin leksik qruplarını müəyyənəlməyə çalışdıq. Qərb qrupu türk dillərində frazeoloji vahidləri yaradan əsas mərkəzi komponent insanın bədən üzvlərinin adları, heyvan adları, bitki adları, müxtəlif təbiət hadisələrinin adları, dini-mifoloji zəminli və alqış-qarğış mənalı anlayışlardır. Həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, ona aid frazeoloji vahidlər olmasın. Bu dil vahidləri insan cəmiyyətinin, fərdlərin dünyaya baxışını ifadə etdikləri kimi, aid olduğu xalqın mentaliteti, tarixi və məişəti haqqında məlumatı da özündə qoruyub saxlayırlar. Sabit söz birləşmələrinin tərkibinə daxil olan komponentlər reallığın hissəciklərini ifadə etdikləri kimi, həm də həmin reallığı təsvir edirlər. Bu birləşmələrdə ən çox məlumat daşıyıcıları denotativ komponentlərdir.

Somatizm – insan və heyvanlara məxsus bədən üzvlərinin adlarıdır. Sabit söz birləşmələrinin formalaşmasında ən aktiv rol oynayan da bu dil

vahidləridir. Dilçilik ədəbiyyatında somatizmlər əsasında formalaşan sabit söz birləşmələri ilə bağlı ayrıca bir tədqiqat əsəri yoxdur. Somatizimli birləşmələr haqqında yalnız sabit söz birləşmələri haqqında yazılan tədqiqatlarda onların formalaşmasında iştirak edən komponentlərdən danışılan zaman qrup kimi məlumat verilir. Məsələn: rus dilçiliyində A.M.Çepasovun, N.F.Alefirenkunun, V.A.Lebedinckinin, L.P.Qaşevin, E.R.Ratuşnayanın, Azərbaycan dilçilərindən A.M.Qurbanovun bə başqalarının tədqiqatlarında frazeoloji birləşmələrindən danışılan zaman onların bir növü kimi somatizimli sabit söz birləşmələrindən danışılmışdırsa da, xüsus bir tədqiqat işi yazılmamışdır. Somatizmlərdən geniş bir şəkildə məlumat verən alimlərdən biri prof. Ə. Tanrıverdiyevdir. Alimin “Kitabi Dədə Qorqudun söz dünyası” adlı kitabında dastanın dilindən işlənən “öykə, sügsün” somatizmlərini təhlil edərək, onların qərb ləhcəsində və digər dialektlərdə işləndiyini bildirmişdir [15, s. 206-207]. Somatizmlər Azərbaycan dialektlərində, xüsusilə də qərb qrupu dialekt və şivələrində maraqlı leksik-semantik qruplardan biridir. Ümumilikdə sabit söz birləşmələrində somatizmlərin çox işlənməsinin səbəbi bu dil vahidlərinin lüğət tərkibində semantik cəhətdən zəngin olmalarıdır. Obyektin xarakterindən asılı olaraq somatizmlər müxtəlif qatlara parçalanır: somonimlər, osteonimlər, splanxonimlər, anqionimlər, sensorimlər, xəstəliklərin adları. Sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki somatizmlər dialektdəki semantik mənə çalarına görə fərqli mövqələrdə duraraq, fərqli mənə çalarlıqları yaradırlar. Beləki, bəzi somatizimli sabit söz birləşmələri həddindən çox məcazi mənə çalarlıqları yarada bilirsə də, bəzilərinə bu semantik çalarlıq zəif və ya az ifadə olunur. Onların hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Baş – Qərb qrupu dialekt və şivələrində baş – tək cə insanın əsas orqanı mənasında deyil, həm də, ağıl, əsas, vacib, evlilik, ölçü-həcm, birinci mənalarını da ifadə edir. Məsələn: baş ağartmaq – bir işi yaxşı bilmək, işin sənətkarı olmaq mənasında; baş dolandırmaq – yaşamaq, çətinliklə də olsa güzəran keçirmək; baş qatmaq – qalmaqal, dava salmaq, aranı qarışdırmaq; baş yoldaşı - arvad; başa düşmək - anlamaq; başa vurmaq – sona çatdırmaq, bir işi bitirmək, elədiyi işi başqasının üçünə demək, minnət qoymaq; baş-beynini doldurmaq – aldatmaq, birinə digəri haqqında yalan məlumat vermək; baş-göz eləmək – evləndirmək; başı çəhməx – çox bəlalar, müsibətlər görmək; başı daşdan-daşa dəymək – fəlakətlər görmək, əzab-əziyyətlərə düşmək; başı dunux olmaq - əylənmək, bir şeylə məşğul olmaq, keyləşmək; başı qarışmaq – bir işlə məşğul olmaq; başına daş salmaq – yox etmək, öldürmək, axırına çıxmaq; başına götürmək – səsi hər yerə yayılmaq; başına hava gəlmək – dəli olmaq; başına soyux dəymək – xəstələnmək, ağılı itirmək, danışığını bilməmək; başını bişirmək - aldatmaq; başını bitdəməx – öldürmək; başını doldurmaq – fikrini dəyişdirmək, aldatmaq; başını soxmağa

yer yer axtarmaq(Gəncə) – ev axtarmaq, yaşamağa yer axtarmaq; başını toylamaq (qərb q.) – aldatmaq.

İmişli dialektində isə “baş” - dəfə, kərə mənalarında işlənir.

Qərb qrupuna daxil olan Ağdam, Bərdə, Şəmkir və Şuşa dialektlərində bu somatizm yemək adının formalaşmasında da iştirak edir. Bu “baş-ayaq” (başə:x) adı ilə tanınan yeməkdir. Maraqlı cəhət qərb qrupuna daxil olan Gəncə və Ayrım dialektlərində bu yemək adının “kəllə-paça” adı ilə təqdim edilməsidir. “Paça” – dialektlərdə heyvanın bud hissəsini ifadə etsə də adı çəkilən yeməkdə bir inqridient kimi istifadə edilmir və ayaq somatizminin sinonimi kimi çıxış edir. “Kəllə” isə “baş” somatizminin sinonimidir. Yemək heyvanın baş və ayaqlarının aşağı hissəsindən hazırlandığı üçün belə adlandırılır. Fikrimizcə, başın bişməsi prosesi də “başını bişirmək” frazeologizminin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Ağız – Bu somatizm Azərbaycan dialekt və şivələrində müxtəlif semantik mənaları ifadə edir. Beləki, Ağdam, Qax, Şəki, Zakatala və Zərdab dialekt və şivələrində qaramalın doğandan sonra ilk ağız südü, bu süddən hazırlanan pendir kimi bir yemək mənalarında da işlənir [2, s. 15]. Qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin tərkibində təkcə insan orqanlarından birinin adı deyil, həm də yekun və başlanğıc, məqsədə çatma, yaxınlıq və uzaqlıq, uğursuz və uğurluluq və s. kimi mənaları ifadə edir. Konseptlərə diqqət yetirsək istənilən bir mənanın müsbət və mənfi çalarlarını paralel yaratdığını görürük. Məsələn; ağzı qatıx kəsməmək – sözü keçməmək, sözü heç kəs tərəfindən eşidilməmək (mənfi mənada) - ağzı kəsərli – sözü eşidilən, hörmətli insan (müsbət mənada) – hər iki frazeoloji vahid bir-birinin antonimidir; ağzıgöyçəhliy eləmək – sözyüş söymək, nə gəldi danışmaq (mənfi mənada); ağzına baxmaq – kiminsə sözünə baxmaq, kiminsə sözü ilə oturub-durmaq (müsbət mənada); ağzına çullu doyşan sığmamax – çox danışmaq, çox tərifləmək, özündən demək, hansısa bir işi şişirtmək (müsbət mənada).

Qərb qrupu dialekt və şivələrində bu somatizmlə sabit söz birləşmələrindən üslubi-semantik cəhətdən zəngin olan sinonim cərgələr də yaranır: ağzına qıfıl vurmaq – susmaq, susdurmaq, bağlamaq; ağzına qoyut almaq – susmaq, səsini çıxarmamaq, danışmamaq; ağzını bağlamaq – susdurmaq, susmaq, danışmamaq; ağzını açıf gözünü yummaq – söyüş söymək, qışqırmaq, təhqir etmək; ağzını yığa bilməməx` - söyüş söymək, qışqırmaq, təhqir etmək; ağzını yoxlamaq – fikrini öyrənmək, razılığını almaq; ağzını aramax - fikrini öyrənmək, razılığını almaq; ağzınnan vurmaq – susdurmaq; ağzını bağlamaq - susdurmaq; ağzını mumlamaq – susdurmaq.

Ayaq – Bu somatizm “ayağ” formasında qərb qrupuna daxil olan dialekt və şivələrdə həm insan orqanlarından birinin adını, həm uzaq, kənar mənalarını, həm evin və ya stolun aşağı tərəfi, həm də alçaltmaq, aşılamaq mənalarını,

“ayax” formasında isə Naxçıvan dialektində uzaq, kənar mənalarını ifadə edir. Məsələn: Ağdam dialektində “əyağına düşməx” – yalvarmaq; ayax çəhmək – aldatmaq, işinə mane olmaq; Cəbrayıl dialektində “əyağının altınan yer qaçmax” – donub qalmaq, dəhşətə gəlmək, həddindən artıq təəcüblənmək; yenə Cəbrayı şivələrində “əyağınnan çəhməx” – işinə mane olmaq, quyu qazmaq mənalarında işlənməkdədir.

Fikrimizcə, belə semantik çalarlığın yaranmasına səbəb ayağın bir orqan kimi aşağıda yerləşməsindədir. Baxmayaraq ki, ayaq insanın bədənini saxlayır və dayaq mövqeyini daşıyır qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin tərkibində məhz mənfəi çalarları ifadə edir. Maraqlıdır ki, tədqiq edilən dialektin Gəncə və Qarabağ dialektlərində süfrənin ayağ-başı kiçiklərə aid olan yerdir. Böyükələr burada oturmaz və bu onlara qarşı hörmətsizlik hesab edilir. Ev təmizlənen zaman başdan başlanıb ayaq tərəfdə bitər və çıxan zibil evin başına yox, ayaq tərəfinə toplanmalıdır.

Barmaq – Bu somatizm dialekt və şivələrdə həm “barmağ” formasında bədənün kiçik bir üzvünün adı mənasında, həm də “barmax” formalarında Göyçay, Kürdəmir şivələrində arabanın yanlığına keçirilən şaquli taxta, Oğuz dialektində isə pəncərə şüşəsini saxlamaq üçün kənarlarına vurulan nazik taxta mənalarında işlədilir və fərqli semantik çalarlar ifadə edir. Qərb qrupu dialekt və şivələrində isə biz “darmağ” və “barmax” somatizmini sabit söz birləşmələrinin tərkibində görürük. Füzuli dialektində “barmax basmax” – işi görmək, işə qarışmaq; barmağına dolamax - ələ salmax, gülmək; Ağdam şivələrində “barmax qoymax” – sahiblənmək, yiyələnmək, işə qarışmaq; Gəncə dialektində “barmağınnan basıf gözünü çıxarmax” - hədələmək mənalarını ifadə edən sabit söz birləşmələri var.

Boğaz – Baş və bədən birləşdirən orqanın adıdır. Füzuli dialektində somatizm həm orqanın adını bildirir, həm də borclu olmaq mənasında işlənilir, Səlyan dialektində isə sünbülləmək mənalarında, Bərdə dialektində “boğaz otarmax” formasında – yemək yemək, qarın doldurmaq; Füzuli dialektində “boğaza gətirməx” formasında – bezdirmək, cana doydurmaq mənalarını; Ayrım dialektində “boğaz olmax” – hamilə olmaq, boynuna uşaq düşmək; Gəncə və Füzuli dialektlərində “boğaz olmax” formasında – borclu olmaq; “boğazını üzməx” - əlindən almaq, istədiyi ələ keçirmək mənalarını ifadə edir. (“*İstəmirəm qardaş, mənim başqasına boğaz olmağa tə:rim yoxdu*” (Füzuli); “*Əvvəl taxıl boğaz olur, sümmül açır, yetişir, çalmanın, ya əlnən biçirüğ.* (Səlyan); “*İneylər yazdan boğaz ole:yf, savax-büyün gözleyrix*” (Ayrım).

Boyun – bədən üzvlərindən biri kimi boğazın arxa hissəsinin adıdır. Bundan başqa Ağdam, Bərdə, Qazax, Şəmkir, Şuşa dialektlərində araba və ya kotana qoşulan öküzə və ya kələ, Kürdəmir dialektində isə bir cüt öküzlə şumlanması mümkün olan torpaq sahəsinə deyilir. Qərb qrupu dialekt və

şivələrində somatizm kimi isə Ağdam dialektində “boynuna ip salmaq” – evləndirmək, ələ keçirmək, yola gətirmək; Füzuli dialektində isə “boynuna uşax düşmək” – hamiləlik mənalərini ifadə edən sabit söz birləşmələri yaradır.

Dırnaq – barmağın mayasının üzərində yerləşən sədəfin adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “dırmaq”, Naxçıvan dialektində “dırney” formalarına rast gəlinir. “Dırney” formasında Naxçıvan dialektində ev mənasını ifadə edir. Qərb qrupunda bu somatizmlə yaranan sabit söz birləşməsinə Ağdam dialektində “dırnaqnan ətin arasına girmək” birləşməsinə nümunə göstərmək olarkı, bu da “arasına vurmaq, çox yaxın qohum, dost olan iki adamı bir-biri ilə dalaşdırmaq” mənasını ifadə edir.

Dil – Bu somatizm bir dil vahidi kimi dialektlərdə həddindən artıq aktivdir. Beləki, o bir çox mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində birinci komponent kimi iştirak edir və çoxmaraqlı bir faktır ki, bu sözlərin hamısının əsas semantikasi dillə bağlı olur. Məsələn: Culfa, İmişli, Şamaxı, Zəngilan şivələrində “dilbaş” – qaramalın dilində əmələ gələn xəstəlik; Salyan şivəsində “dilbaz” – dillidilavər; Qax şivələrində “dilbənd” – tərcüməçi; Qax dialektində “dilçi” – aravuran və s. Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə bu somatizm maraqlı frazeologizmlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. Məsələn: Ağdam dialektində “dil çıxartmaq” – ağız açmaq, yalvarmaq, xahiş etmək; “dilini işə salmaq” – yalvarmaq, xahiş etmək; Füzuli dialektində “dil bulamaq” – kiminsə və ya nəyinsə haqqında pis danışmaq; “dil sürümək” – razılıq verməmək, kiminsə və ya nəyinsə haqqında pis danışmaq; “dili ağzına sığmamax” – bir şey haqqında şişirdərək danışmaq; “dili təpimək” susuzlamaq; dili gəlməmək; “dilinin balasına düşmək” – danışdığı sözün bəlasına düşmək; Şuşa dialektində “dili topux çalmaq” – pəltəkləmək, tərəddüd etmək; dilində tük bitmək (Şuşa) – bir sözü dəfələrlə təkrar etmək; Gəncə dialektində “dilində söz bitif” – bir sözü dəfələrlə təkrar etmək mənasında.

Diş – Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə diş somatizmi sabit söz birləşməsi əmələgətirmədə o qədər də aktiv deyil. Bu somatizmlə tədqiq olunan dialekt və şivələrdə biz bir neçə sabit söz birləşməsi müəyyənləşdirdik: Şuşa dialektində “dişi bağırsağını kəsmək” – hirslənib söz deyə bilməmək; Gəncə dialektində “dişini qıjamaq” – dirənmək, tərslik etmək

Dodaq – Bu somatizm də qeyri-aktiv sözlər qrupuna daxildir. Gəncə dialektində biz “dodağı qaçmaq” – gülümsəmək; “dodağını sallamaq” – küsmək; “dodağını büzmək” – küsmək; “dodağının büzüsdürmək” – xoşlamamaq, xoşuna gəlməmək mənalərində görürük.

Əl – bu sözə biz qərb qrupu dialekt və şivələrində həm insan orqanlarından birinin adı, həm də tamamilə fərqli mənalarda rast gəlirik. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində “əl” sözünün üç mənası təqdim edilir: I – Ucar dialektində təndir düzəltmək üçün dairəvi hissə; II – Bakı, Salyan, Şamaxı, Şuşa dialektlərində tərəf; III – Ağdam, Bakı, Bərdə, Səlyan, Şuşa, Tərtər

dialektlərində dəfə mənalarında işlədilir. Qərb qrupu dialekt və şivələrində ən aktiv somatizmlərdən biridir. Orqan adı bildirməklə yanaşı, müxtəlif mənali sabit söz birləşmələri də yaradır. Məsələn: əl yeri qoymax (Füz., Gəncə); əldən ağıza (əyağa) qalmaq (Cəbrayıl) əlacsız qalmaq; əldən-əyaxdan düşməx (Füz., Cəbrayıl) – qocalmaq, xəstələnmək; əldən salmaq (Füz) - yormaq; ələ almaq (Cəbrayıl) – razı salmaq; ələ salmaq (Füz) – gülmək, lağ etmək; ələ verməx (Ağdam) – satqınlıq etmək; əli əhsihliyə düşməx` (Füz) – kasıblamaq, pul itirmək; əli getməx` (Cəbrayıl); əli gəlməx` (Cəbrayıl); əli gətirməx` (Cəbrayıl) – pul qazanmaq; əli üzülməx` (Cəbrayıl, Gəncə, Goranboy, Şamxor) - əlacız qalmaq; əliyandıda qalmaq (Füz); əlinə bel vermək (Cəbrayıl); əlinə göydən düşmək (Ağdam); əlini ağzına təpməx (Cəbrayıl); əlini üzüməx`; əlinnən qurtarmax (Cəbrayıl, Füzuli); əlinnən təngə gəlməx` (Gəncə); əl çəkməx (Füz).

Bu somatizm tək işlənə bildiyi kimi müvafiq sözlərlə qoşalıq yaradaraq da sabit söz birləşməsi yarada bilir. Belə somatik frazeologizmlərə daha çox Cəbrayıl dialektində, qismən də Füzuli dialektində təsadüf edilir. Məsələn: “əl-əyağa düşmək” – yalvarmaq, iş görmək, təmizlik yaratmaq; “əl-əyaxlı olmaq” – qoçaq olmaq, işgüzarlıq, hər işi bilmək; “əl-əyağı yerdən-göydən üzülmək” (Cəbrayıl) - mat qalmaq, ümitsiz olmaq; “əl-əyağını bir yerə bağlamax” (Füzuli) – evləndirmək mənalarında.

Əng – “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə bu sözün mənası Səlyan şivəsində “çərənci və çoxdanışan” kimi qeyd edilir, amma bu gün bir çox dialektlərdə, məsələn, Gəncə dialektində “əng” formasında - “çənə” mənasında, “əngə” formasında isə Meğri şivəsində “valideyin”, İmişli şivəsində isə “lap” mənasında işlədilir. Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə ən az işlənən somatizmlərdən biridir: əngə verməx` (Cəbrayıl, Füzuli) – söhbət etmək; əngini partdatmax (Gəncə) – cənəsini dağıtmaq

Ət – Bu somatizmi də qərb qrupu dialekt və şivələrində o qədər də aktiv hesab etmək olmaz. Bu somatizmlə sabit söz birləşmələrinə Cəbrayıl dialektində “ətə-qana dolmaq” – kökəlmək, yaxşılaşmaq; “ətinə-qanına yerihləməx`” – düşmən olmaq, zəhləsi getmək və Füzuli dialektində “ətini şişə çəlməx`” – dalaşmaq, döymək mənalarında rast gəlirik.

Göz – somatizmi də baş somatizmi kimi qərb qrupu dialekt və şivələrində həddindən artıq aktividir. Göz – insan hissələrinin müxtəlif formalarda təqdimi üçün əsas orqanlardan biridir. Biz bunu dialekt və şivələrimizin sabit söz birləşmələri fondunda da aydın görə bilirik. Maraqlıdır ki, göz somatizm komponentli sabit söz birləşmələri həm müsbət, həm də mənfi emosional halları ifadə etmək imkanına malikdir. Göz somatizmi öz daxili semantikasına görə həqiqilik, dəqiqlik, düzgünlük semasını ifadə edir. Məsələn: gözünən görüb, gözü açıqdır, gözüm kimi inanıram, gözündən yayınmaz və s.

Qərb qrupu dialekt və şivələrindəki sabit söz birləşmələrinin tərkibində biz göz somatizmini fərqli konseptləri görürük. Məsələn: göz açma bilmə-

məx` (Ağdam, Cəbrayıl, Gəncə) – vaxt tapa bilməmək, işi çox olmaq; gözə pərdə tutmaq (Füzuli) – aldatmaq, yalan danışmaq, kələk gəlmək, yalan danışmaq; gözü almax (Cəbrayıl) – özünə inanmaq, güvənmək, arxayın olmaq, xoşuna gəlmək, nəyi isə bəyənmək; gözü arxada qalmaq (Cəbrayıl) – narahat olmaq nigaran qalmaq; gözü bağlamax (Füzuli) – başa düşməmək, görməmək, anlamamaq; gözü düşməx` (Cəbrayıl) – xoşuna gəlmək, aşıq olmaq, sevmək; gözü kölgəli olmaq (Cəbrayıl); gözü qırx eləməx` (Cəbrayıl, Füzuli) – qorxaq etmək; gözü qızmax (Gəncə) – əsəbləşmək, hirslənmək; gözü su içməməx` (Bərdə) – inanmamaq; gözü tutmaq (Ağdam) – xoşuna gəlmək; gözü çixdiya salmax (Cəbrayıl) – qorxuzmaq, narahat etmək, incitmək; gözündə qalmaq (Füzuli) – arzusuna çatmamaq, gözündə qoymaq; gözü basmaq (Cəbrayıl) – acgözlüklə yemək, göstərmək; gözü durmaq (Cəbrayıl) – tənbellik etmək; gözü kül üfürməx` (Ağdam) – aldatmaq; gözü su verməx` (Cəbrayıl) baxmaq, öyrənmək; gözü təpmək (Füzuli) – acgözlüklə yemək; gözü yuxu getməməx` (Ağdam) – yatmamaq; gözünnən batmaq (Bərdə) – məhv olmaq, heçə-puçə çıxmaq; gözü açmaq (Füzuli) – ayıltmaq, başa salmaq, doğulmaq, dünyaya gəlmək; gözü qan tutmaq (Gəncə) – bərk hirslənmək, kimisə öldürmək istəmək; gözü açısını almax (Cəbrayıl) – mürgüləmək, yatmaq; gözü içi gülmək (Ayrımlı) – sevinmək; gözü kökü saralmaq (Ayrımlı) – yorulmaq, həsrətlə gözləmək; gözü qarasını aparmax (Ağdam) – çox oxumaq, çox ağlamaq, kor olmaq; gözü qorasını sıxmaq (Cəbrayıl) – ağlamaq; gözü yağını yedirtmək (Cəbrayıl) – yaxşı baxmaq, qeydinə qalmaq; gözü yaşını axıtmaq (Şuşa) – ağlamaq; gözü yaşına dəm verməx` (Cəbrayıl) – ağlamaq.

Bağır (əks. şiv.) – ciyər. – Qərb qrupu dialekt və şivələrində maraqlı doğuran somatizmlərdən biri də ciyər mənasını ifadə edən “bağır” sözüdür. Məsələn: bağrı yarımaq (Gəncə) – qorxmaq, dərd çəkmək, sinəsinə dağ çəkmək, əzab çəkmək. Bağır kavavı çox xeyirridi (V.); – Bağır içəlatnan bir yerdə qazanda da pişirix¹ (Qb.); – İkiş şiş bağır da çəx¹ sən¹ yaman olar (A.Sal.).

Qeyd edək ki, Gəncə və Yevlax şivələrində *bağır* sözü əsasən «qara ciyər» mənasını bildirir. Ağ ciyər sözünü ifadə etmək üçün *öfgə* leksemi işlədilir: Öfgə quyruq yerinə işdiyir. Şivələrdə *qara bağır*, *bağrı yarımaq*, *bağrı çatdamax*, *bağrı qan olmaq* ifadələrinə də rast gəlinir: – Qara bağır uşaxlar ye:flər, öfgələr qalır (S.); – Beyqafil çağırıldıq dana, yazığın bağrı yarıldı (Bəyd.); – Heş demirsən, elə qorxudan uşa: n bağrı çatdıyar (Nər.).

Bağır sözü ədəbi dildə «sinə, köks, ürək» anlamında da işlənməkdədir; məsələn, bağırına basmaq. Asemantik kök şəklində isə bağırmaq leksik vahidinin tərkibində qalmışdır.

«Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»ndə *bağır* «qaraciyərlə quyruqdan hazırlanan plov xuruşu» mənasında göstərilir [2, 48]. Qarabağda aş qarası

kimi istifadə edilən *bağırbeyin* adlanan xörək bişirilir və ayrıca da yeyilir [50, 107].

Qərb qrupu şivələrində *bağır* sözü «qara ciyər», *öfgə* sözünün digər fonetik variantı olan *öyfə* «ağ ciyər» anlamında işlənir: – Bü:nkü bağır-öyfə savaxkı quyruxdan irədidi (zərb-məsəl) [3, 198].

Qərb qrupu dialektlərinə daxil olan Gəncə dialektində bu sözə “bağır-beyin” yemək adında da təsadüf edirik. Bu yemək qara ciyər və quzu quyruğundan hazırlanır. Hər ikisi ayrıca qaynadılaraq əzilir və bir-birinə qatılır. Paxla plovla (aş növü) yeyilir.

Qərb qrupunda bu somatizmlə bağlı diqqətimizi cəlb edən sabit söz birləşmələrindən biri də “alabağır olmaq” birləşməsidir. Bu frazeologizmin birinci komponentinin tərkibindəki “ala” sözü qan mənasında işlənmişdir və ciyəri qanamaq, ciyəri parçalanmaq mənalarını şişirtmə məqamında təqdim edir.

M.Kaşğarinin lüğətində *bağır* «qaraciyər», qədim türk lüğətində isə «ürək» mənasında qeydə alınmışdır [8, c.1, s. 366]. «Əsrarnamə»də və digər qədim türk yazılı abidələrində «köks, sinə, ciyər, ağ ciyər, qara ciyər» mənalarını ifadə etdiyi göstərilir [11, s. 137]. «Dədə Qorqud kitabı»nda *bağrı yanmaq* ifadəsinə rast gəlirik: Yalnızca oğul görünməz, bağrım yanar; Yandı bağrım, göynədi içim [9, s. 38]. *Bağrı yanmaq* ifadəsi «kədərlənmək, qəm-qüssəyə batmaq» anlamında izah olunur [10, s. 27].

Bağır sözünə klassiklərimizin əsərlərində də təsadüf edirik; məsələn, Bəndən *iraq* olduğun bağrımı qan eylədi [11, s. 137].

Bu sözün klassik ədəbi nümunələrin dilində və şivələrdə ifadə etdiyi bütün mənalara əsasən deyə bilərik ki, *bağır* qədim türk dilində işlənmiş *bağ*, *bəğ*, *ba* kökünün «iç, içəri, daxili» mənası ilə bağlıdır [16, s.2, 19]. «Tarixən müxtəlif mənə bildirən bu söz «qaraciyər» mənasında Gəncə, Kürdəmir, Qax, Mingəçevir, Şəki, Şəmkir, Şuşa, Qazax, «ürək, qəlb» mənasında isə Ağdam, Cəlilabad, Füzuli, Kürdəmir, Quba, Şəki, Gəncə, Neftçala və s. şivələrdə işlədilir»[4, s.254].

Aparılan təhlillər göstərdi ki, somatizmlər Azərbaycan dilinin leksik fondunda ən qədim dil vahidləri qrupuna daxildirlər. Ümumiyyətlə, bütün Azərbaycan dialektlərinin lüğət tərkibindəki frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətini somatik frazeologizmlər təşkil edir. Bunu qərb qrupu dialekt və şivələrindəki sabit söz birləşmələrinin komponentlərinin təhlili bir daha sübut etdi. Beləki, bu dil vahidlər çox geniş sabit birləşmələr əmələgətirmə imkanlarına malikdirlər və belə birləşmələrin işlənmə tezliyi də çox yüksəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev R.D. Azərbaycan dilinin Qarabağ dialekti (Ağdam rayonu şivələri). Fil. dok. ...dis. avtoref. Moskva: 1951, 23 səh.
2. Ağayeva R.R. Frazeologizmlərin formalaşmasında ekstralinqvistik amillərin rolu. Fil. dok. dis. avtoref. Bakı: 2016, 28 səh.
3. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I c., Ankara, 1999, 374 səh.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. V c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 261 səh.
5. Çobanov M.N. Bolnisi rayonu şivələrində işlənən bəzi arxaizmlər. // ADU nun «Elmi əsərlər»i, Bakı: 1973, səh. 66-69
6. Çobanov M.N. Bolnisi rayonu şivələrinin leksikası. I. Bakı: Təhsil EİM, 1997, 210 s.; II. Bakı: Təhsil EİM, 1998, 64 səh.
7. Həmzəyev T.B. Ordubad dialektinin leksikası haqqında qeydlər. // Azərb. SSR EA «Xəbərlər»i (ict.elm.ser.), Bakı: 1958, №2, səh. 53-70
8. Xasıyev Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı: Nurlan, 2004, 146 səh.
9. Xəlilov R.Y. Saylar. Bakı: Azərənşr, 1978, 73 səh.
10. Xəlilov R. Müasir Azərbaycan dilində II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsulları. // Azərb. SSR AE-nin Məruzələri, XIV cild, Bakı: 1958, II
11. İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005. 432 s.
12. İslamov M.İ. Frazeoloji birləşmələr (Nuxa dialekti materialı üzrə). // Azərbaycan SSR EA-nın «Xəbərlər»i (ict.elm.ser.), Bakı: 1957, №11, s. 127-140
13. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili – Sintaksis. Bakı, 2000, 496 s.
14. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. I c. Bakı, 2009, 218 səh.
15. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990, s.270
16. Даль В.И. Словарь живого великорусского языка. в 4-х томах. М., 1955

М.Асадова

Роль соматизмов в формировании фразеологизмов западной группы диалектов и наречий

Резюме

В статье описываются диалектические фразеологические соматизмы – фразеологические единицы с именами телесных объектов. Основной целью работы является обоснование трех положений, относящихся к фразеологической теории и методологии описания фразеологизмов. Приводится ряд наблюдений над природой фразеологических соматизмов и их поведением в контексте. Устанавливается связь между

фразеологическими соматизмами, и фразеологической теорией, с одной стороны, и семиотической концептуализацией тела, и семиотикой телесности, с другой. Все утверждения иллюстрируются примерами фразеологизмов и свободных сочетаний с обозначениями соматизмов. Было выяснено что, в западной группе говоров азербайджанского языка однокомпонентные фразеологизмы очень активны. Несмотря на огромные возможности глаголов в западной группе, не все они могут участвовать в создании устойчивых сочетаний в западной группе. В связи с тем, что в этих диалектах эти глаголы используются самостоятельно с лексико-семантическими и грамматическими возможностями, они занимают положение постпозиции. Поэтому не все активизируются в создании устойчивых сочетаний.

M.Asadova

The role of somatisms in the formation of frazeologies in dialaltes and christmas of the west

Summary

The article describes dialectical phraseological somatisms - phraseological units with the names of corporeal objects. The main purpose of the work is to substantiate three provisions relating to the phraseological theory and methodology for the description of phraseological units. A number of observations on the nature of phraseological somatisms and their behavior in context are given. A connection is established between phraseological somatisms and phraseological theory, on the one hand, and semiotic conceptualization of the body, and semiotics of physicality, on the other. All statements are illustrated by examples of phraseological units and free combinations with notation for somatisms. It was clarified that, in the western group of dialects of the Azerbaijani language idioms are very active single component. Despite the immense possibilities of verbs in the western group, not all of them can participate in the creation of stable combinations in the western group. Due to the fact that in these dialects these verbs are used independently with lexical-semantic and grammatical possibilities, they occupy the position of postposition. Therefore, not all are activated in the creation of sustainable combinations.

Rəyçi: Dürdanə Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent